

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ – МИТОВЕ, ПОСТИЖЕНИЯ И УРОЦИ

Пенчо Д. Пенчев

Университет за национално и световно стопанство

Резюме. Представената статия е опит да се преодолеят някои от митовите, с които е „обрасло“ Българското възраждане, и на тази основа да се посочат неговите истински постижения. Най-важното постижение според автора е способността на българите да се самоорганизируют, без да са направлявани от някаква централна власт. Първият и най-съществен урок от историята на Възраждането е в полза на спонтанността и свободата. Спонтанният ред, възникнал без да е планиран от някого, може да даде и дава някои резултати, които не се харесват на всички. В крайна сметка обаче, свободният обмен на идеи, свободната конкуренция между различни политически концепции, свободната стопанска инициатива водят до развитие, което облагодетелства възможно най-голям брой хора.

Keywords: Bulgarian revival; myths; spontaneous order

Въведение

Историята е особено податлива на митологизиране¹⁾. Причините за това са много и разнообразни, но могат с известна степен на сигурност да се сведат до две основни. На първо място, в миналото обикновено се проектират политически или други цели на съвременните елити. Класически пример за това е свързването на съвременната македонска държава с Александър Македонски. В стремежа си да оправдае самостоятелното съществуване на Македония като държава, тамошният елит целенасочено издига и пропагандира този мит, който скрива българските корени на местното население. Друга причина за митологизацията на миналото е употребата му като средство за бягство от настоящето. При тази ситуация в историята се търси някаква форма на утеха и облекчаване на дискомфорта от нерадостното всекидневие. Това е един от сериозните движещи мотиви на Паисий Хилендарски за написването на „История славянобългарска“.

И в двата случая митологизирането на историята е свързано с нейното несъзнателно или целенасочено изкривяване, със стремеж отдавна отминали събития да се разкажат така, или по-точно да се нагодят така, че да помогнат да

се преживее по-леко настоящето и да се постигане някакво желано бъдеще. Този подход не е характерен само за българската или балканската история, той до голяма степен е универсален и вероятно в някаква степен оправдан. На особено силно митологизиране е обект и периодът, който определяме като Българско възраждане.

При митологизирането на историята обаче се скриват истинските постижения, понякога се представят позорни дела като положителни действия, често се пропускат събития, имена или факти, които не отговарят на предварително поставени политически или идеологически цели, а разумното обяснение се замества с абсурдно звучащи тези. Така например преди 1989 г. в учебниците по история нахлуването на войските на руския княз Светослав в България по времето на цар Петър и последвалото опустошение на българските земи се представяше едва ли не като първи израз на българо-руската дружба. В крайна сметка, съвременното митологизиране на историята често представя полуистината и лъжата като истина. Друг съществен недостатък на историческото митологизиране е стремежът към колективистични обобщения, които пренебрегват индивидуалните особености на човек и които се опитват да вменият характеристиките на индивида върху цели общности. Да се говори, че българите, руснаците, сърбите и т.н. са трудолюбиви, ученолюбиви, гостоприемни и т.н., е колкото вярно, толкова и грешно, защото, ако някои индивиди са такива, то други със сигурност не са.

Затова една от целите на настоящата статия е да се направи бегъл опит за идентифициране и отстраняване на някои от митовите, свързани с възрожденската епоха. Това в никакъв случай не трябва да се свързва с nihilистичен стремеж към отричане на всичко, което се приема или се е приемало като постижение. Факт е, че и до днес във възрожденския период се намират някои от най-симпатичните примери за отстояване на гражданска позиция, находчивост, самоорганизация на българите. И до днес истинските български герои се откриват сред личностите от периода преди Освобождението, а не толкова сред политиките, които управляват свободна България. Епохата на Възраждането има своите истински постижения. По тази причина втората цел на автора е да се направи опит те да се посочат и от тук евентуално да се извлекат истинските уроци от историята.

I. Митовите

Сред най-устойчивите политически мотивирани митове за Българското възраждане е този за наличието на национално единство. Корените на този мит идват от самата възрожденска епоха, когато в периодичния печат могат да се срещнат много призови за обединение на българите. По-късно този мит намира своя законен приемник в добре известния лозунг от сградата на Народното събрание „Съединението прави силата“.

Истината е, че през периода преди Освобождението в българското общество може да се открие разединение по почти всички принципни въпроси – културни, езикови, политически, религиозни и др. Може би най-известно е разединението на възрожденските българи по въпроса за политическото освобождение. Привържениците на революционните методи за борба срещу Османската империя остро критикуват всички останали българи, които не споделят идеите им. Само като пример ще посочим, че според Любен Каравелов „главните неприятели на българския народ са самите българи, т.е. нашите чорбаджии, учители, образователи, попове, владици, публицисти, а най-повече турските чиновници...“ (Karavelov, 1967: 461). Излиза, че голямата част от българския възрожденски елит е враг на собствения си народ.

Разделението обаче не е само по тази линия. Сред цариградските българи, които изнасят борбата за независима българска екзархия, също има тежки „партийни“ разделения. Изследователите сочат наличието на партия на д-р Стоян Чомаков, чиито привърженици се обявяват в подкрепа на лозунга *Далеч от русите* и не желаят да допуснат помирение между българите и Вселенската патриаршия (Todev, 2003). На тази партия противостоят русофилите, сред водачите на които може да се посочи Тодор Бурмов. Към разделението, предизвикано от стремежа за българска църковна самостоятелност, може да се посочи и появата на униатското движение сред българите. Редица национални разединения могат да се посочат и в историята на отделните български общини, където се формират партии, стремящи се да контролират общинските финанси и съответно грижата за училища, църкви, читалища и т.н. Противоречия, т.е. разединение, има не само на национално ниво или в големите градове. Такова може да се открие и по селата, например в село Енина (Казанлъшко), когато се оказва, че местното население трябва да събере допълнително пари за ремонт на новопостроената църква „Св. вмчк. Георги“ (Penchev, 2005).

Дори въпросът за това какъв език да се използва от българите, предизвиква т.нар. филологическа разпра. Една част от представителите на интелегенцията настояват в книжовния език да не се страни от старобългарския език, докато друга, напротив, настоява за ползването на народния говор, съществува и трета, компромисна позиция, която се опитва да примири крайностите (Arnaudov, 1944).

Истинско единство сред българския народ съществува в периода преди Възраждането – от XV до XVII век. Тогава българите са лишени от свой елит и са оставени да съществуват в рамките на могъщата Османска империя. Сред тях почти няма социални или образователни различия. Те са единни в бедността, неграмотността и изолацията си, в липсата на по-високи цели от чисто физическото оцеляване. Когато през Възраждането започват процеси на акумулиране на капитал, на социално разслоение, на оформяне на интели-

генция и т.н., в българското общество единството изчезва. Появяват се разнообразни интереси, отделните българи и прослойки от обществото преследват различни цели и виждат различни пътища за постигането им. Това обаче не е слабост на възрожденската епоха, напротив – именно в свободната конкуренция между различните идеи, а не във фиктивното национално единство, се крие ключът към успехите, които постигат българите през разглеждания период.

Устойчив, политически мотивиран и умишлено преекспониран мит е този за наличието на взаимна толерантност между българи и турци през периода на взаимното им съществуване в рамките на Османската империя. Митът в основни линии се гради на полуистина. Българи и турци наистина обитават една и съща територия в продължение на векове. Със сигурност не всеки турчин е убиец или експлоататор, както и не всеки българин е хайдутин, който при първа възможност наказва турчина за грабежите му. На битово ниво, във всекидневието, мирното съвместно съществуване между българи и турци, а също и с останалите етнически групи на Балканите, е факт. Факт е обаче, че съвместният живот не означава наличие на толерантност. В публицистичното си творчество Любен Каравелов прави толкова обидни „расистки“ характеристики на турците, като народ, които спокойно биха могли да се ползват от националсоциалистите по отношение на евреите. Едва ли може да се приеме като белег на толерантност поведението на башибозуците по време и след Априлското въстание от 1876 г., които избиват съседите си. Но пък и копривщенските българи избиват местните цигани по време на въстанието (Stoyanov, 1983). В случая не става дума за това кой е вършил повече нетолерантни действия – със сигурност това са управляващите османски турци. По-важно е да се отбележи, че не може и дума да става за толерантността като някаква универсална исторически обусловена характеристика на българския национален характер или пък за специфика на балканския модел на етнически „мир“.

Сред широко разпространените съвременни битови заблуди е тази, че в миналото животът е бил по-добър, по-спокоен, по-екологичен, по-здравословен. С други думи, жизненият стандарт на предците, като цяло, е бил по-добър. Настоящото за сметка на това е изкуствено, пълно с вредни производства, които замърсяват природата, предизвикват непознати и жестоки болести, климатични промени и т.н. Този мит не е свързан единствено с възрожденската епоха, но самото Възраждане, като част от „доброто старо време“, подхранва усещането на съвременните хора, че с течение на времето нещата вървят от зле към по-зле.

При оценката и опровергаването на този мит може да се изтъкнат редица обобщаващи факти и конкретни детайли от живота на възрожденските българи. На първо място, в днешно време средната продължителност на живота е значително по-висока от тази през XVIII и XIX век, детската смъртност е

значително по-ниска, а болести, които през Възраждането са считани за „бич Божи“ са отдавна забравени. Какво представляват българските земи, от гледна точка на жизнения стандарт на хората, които тогава живеят по тях, е добре илюстрирано от думите на френския икономист Жером-Адолф Бланки, който ги посещава през 1841 г. Когато описва впечатленията си от Пазарджик, той отбелязва: „Никога не съм виждал толкова сакати, гърбави, болни от кожни и скруфульозни болести, отколкото в този мрачен търговски град. Човек се подхлъзва на всяка крачка върху карантии, които всички хвърлят пред вратата си и никой не отстранява“ (Blanki, 2005: 137). Киро Тулешков разказва за пълчищата от дървеници, които „обитавали“ абаджийските работилници в Търново (Tuleshkov, 1997). А ето и описанието на поп Минчо Кънчев за училището в село Арабаджиево, където той получава първите си знания: „Намериха ни помещение в дяда Вълча Колев в едно дамче, гдето вечер затварят магаретата си. Сутрена изринем на магаретата фъшкиите и сядаме да четем“ (Kanchev, 2006: 85). Тези примери илюстрират един примитивен начин на живот, който трудно може да се определи като здравословен.

Не по-добре стоят нещата по отношение на болестите и епидемиите. Системните изследвания сочат, че за времето от 1700 до 1850 г. чумата е с изключително трайно присъствие по българските земи (Manolova-Nikolova, 2004). През целия период на Възраждането по българските земи на практика няма специализирана медицинска помощ. В известните си „Записки по българските въстания“ З. Стоянов разказва, че овчарите никога не сваляли калпаците от главите си и ако някой се разболеел, то те смятали, че причина за това е, че „болният може да си е свалил калпака, когато спял“, а първото и последно лекарство, до което прибегвали, е да купят на болния „от града пазарски хляб и маслини, които слагат при главата му, па нека прави, щото ще“ (Stoyanov, 1983: 47). Едва през последните едно-две десетилетия преди Освобождението сред българите, завършили висше образование, се появява група от 192 души с медицинско образование. От тях обаче не всички се занимават професионално с медицина или пък упражняват професията си извън българските предели – например д-р Ив. Селимински работи в Румъния, д-р Ст. Чомаков на практика изоставя медицинското си образование и т.н. Така в българските земи работят едва 56 от общо 192-мата българи с диплома за медицинско образование (Genchev, 1991, 144). В известен смисъл, процесът, който наблюдаваме в съвремието за изтичане на подготвени медицински кадри извън страната, има своя аналог от времето на Възраждането. Ниското ниво на хигиената в комбинация с липсата на що-годе прилична медицинска помощ се отразява в масовото разпространение на епидемични заболявания. Според изчисления на специалисти през първите 50 години на XIX век по българските земи само през 19 години не е регистрирано разпространението на чумна или холерна епидемия (Manolova-Nikolova, 2004, 72 – 74). Когато към тази картина се при-

бавят немалкото сведения за наводнения, изсичането на горите по южните склонове на Стара планина и т.н., представата за екологичен и здравословен живот в миналото би трябвало напълно да се отхвърли.

Друг от утвърдените митове за Възраждането обикновено се свързва с трудолюбието и предприемчивостта на българите. Трудолюбието, в общи линии, се представя като християнска добродетел, с която българите се отличават от останалите народности на Балканите. В книгата си „История славянобългарска“ (1762), която има изключително значение за българското национално възраждане, Паисий Хилендарски сочи сред основните добродетели на българите това, че са бедни, трудолюбиви, гостоприемни, даващи милостиня, сред тях нямало „много търговци“ и т.н. (Паисий, йеромонах, 1911 [1762]), т.е. те се доближават до характеристиките на ранните християни. От друга страна, „традиционната“ предприемчивост на българите се ползва от някои от съвременните политици като мантра, която трябва да достави удоволствие и да поласкае избирателите.

По отношение на предприемчивостта трябва да се отбележи, че тя не може да се смята за някаква специфична черта на която и да е народност. Тя се проявява тогава, когато общата стопанска и социална среда дава достатъчно свобода и сигурност на частната инициатива, на живота, имота и честта на хората. А през голяма част от възрожденската епоха тези задължителни предпоставки за предприемчивостта просто липсват. Нека припомним, че когато през последните десетилетия на XVIII век с изобретяването на парния двигател, тъкачния стан и т.н. във Великобритания започва индустриалната революция, българските земи се гърчат в т.нар. кърджалийски времена. Много от по-будните и по-богати селища са ограбвани и опожарявани от разбойници, селищата в най-плодородните райони запустяват, а тяхното население търси сигурност в труднодостъпните планински райони (Mutafchieva, 1993).

Предприемчивостта на българите през Възраждането е силно ограничена от общите характеристики на османската социална среда. Достатъчно ясен отговор на въпроса защо по българските земи предприемаческата инициатива липсва и до Освобождението има основани всичко на всичко две фабрики²⁾, дава съдбата на Добри Желязков. През 1834 г. той основава малка текстилна фабрика в Сливен. След това, за да си осигури необходимия капитал и спокойствие, той фактически одържавява фабриката. Благодарение на личния му организационен талант държавната вълнотекстилна фабрика в Сливен е модернизирана, разширена, но след като изгражда предприятието, Д. Желязков е отстранен от него и загубва дори собствените си вложения (Rusev, 1996). Ако се използва съвременният израз, публично-частното партньорство се оказва, в крайна сметка, губелно за предприемаческия талант на Д. Желязков. При основаването на втората българска фабрика през 1848 г. М. Гюмюшгердан също е принуден да търси покровителство и поръчки от страна на дър-

жавата. Той е достатъчно предпазлив и никога не влага целия си капитал във фабриката си в с. Дермендере (Първенец), която остава сравнително малка и примитивна (Todorov, 1972). Същата тази среда, която не стимулира предприемачеството, не стимулира и трудолюбието. Факт е, че чуждите пътешественици, които минават по българските земи, често отбелязват, че някои от най-плодородните райони пустеят – т.е. земите в тях не се обработват. Българите всъщност работят, но примитивното селско стопанство не дава възможност за пълноценно използване на трудовите и природните ресурси.

Друг от модерните официозни митове, които се повтарят с верноподаническо опиянение на хубавите празници, свързани с просветата, е този за ученолюбието на българите и за всестрания културен напредък през епохата на Възраждането. Със сигурност през XIX век българската интелигенция се увеличава, появяват се и няколко имена, които могат да правят чест на всяка нация. Въпреки това ученолюбието на българите не бива да се надценява. Не трябва да се забравя, че през този период огромната част от населението живее по селата, а в повечето от тях или няма училище, или ако има, то е изключително примитивно. Тогава, когато селското население решава да изпрати децата си на училище, то не е толкова от осъзната нужда от образование, а просто, по думите на един съвременник към местния даскал, защото „сега е зима, нам децата не ни трябват; сега гдето ще салмуват (безчинстват) из къщи, по-добре да се приберат, да ги учиш кадар да се попрекръстват, да прочитат софрата, и това е доста като за нас селяни“. А ето как Р. Блъсков описва едно селско училище: „То беше бордей като всички бордеи, място надлъж 10 – 12 разкрача, нашир 5 – 6, до половин вкопано в земя. От половината нагоре един плет, измазан отвън и вътре с черна пръст, отогоре покривът без таван... на двете страни по една дупка, наречена прозорец, в дъното на бордея огнище, над огнището такъв голям комин, щото един мъртвец с носилото можеше да се измъкне из него“ (Ivanov, Blaskov & Nenov, 1979: 52 – 53). Постиганията на българите през Възраждането в областта на науката и изкуството също са доста далеч от световните постижения.

Последният от умишлено подхранваните митове, на който ще обърна внимание в това изложение, е свързан с представата за героизма. Възраждането наистина е епоха на герои и всеки що-годе образован човек би могъл да посочи няколко от имената, благодарение на които се подхранва самочувствието на доста негодници. Имената на тези герои служат за знаме, зад което съвременни политици често крият съвсем прозаични цели. Не е необходимо да се изтъква, че мнозинството от българите през епохата на Възраждането не са герои, а обикновени хора със своите малки мечти, постижения и недостатъци. През Възраждането повече от героите са предателите. При това предателите далеч не са главно от средата на чорбаджиите въпреки много обвинения, отправяни срещу тях в революционния печат. Едно детайлно проучване на

българските чорбаджии показва, че от 200 чорбаджии, за които има сведения през възрожденската епоха, едва за 5-има има данни, че са извършили предателство (Grancharov, 1999). Нека само да напомня забележката на Н. Генчев, че Априлското въстание (1876) започна и завърши с предателство. Истерично изтъквания героизъм на възрожденската епоха след нейния край е по-скоро израз на дълбокия комплекс за малоценност на наследниците на възрожденците, а не толкова осъзнато и дълбоко чувство за преклонение пред подвига на определени личности. Зад пантеона на истинските герои съществува един по-малко познат пантеон на черното безсмъртие, в който могат да се открият имената на някои добре познати фигури. В него своето достойно място има например Т. Живков, който на два пъти – през 1963 и 1973 г. предлага България да стане част от СССР (Draganov, 1993).

II. Постиженията

Характерните черти на митологизирането – крайностите и едностранното представяне на миналото, са атрактивни и лесни за разбиране. Митовите подхранват различни „отклонения“: мания за величие, изолационизъм и пренебрегване на постиженията на другите или вече споменатия комплекс за малоценност. Ако „всичко българско и родно“ е непременно най-доброто, то защо е нужно до се ползва или познава другото. Така се ражда високомерното „България над всичко“. От друга страна, чувството, че не можем да достигнем до моралните висоти на канонизираните образци от миналото, поражда мисълта, че историята върви от лошо към по-лошо. Така пък се ражда пренебрежителното „българска работа“. Всъщност и двата подхода са резултат от митологизирането на историята. Те представляват лесния начин за разказване на „историята“. Много по-трудно, но и по-важно е да се открият истинските исторически постижения и да се осмислят на фона на съвременните трудности и неуспехи.

Може би най-голямото българско постижение през Възраждането е способността за самоорганизация с оглед постигането на някакви общоприети цели. При това истинска самоорганизация, която не е наложена или подхранвана от държавна власт, а е плод на местна инициатива, която се развива с доброволното участие на заинтересованите. Всъщност през Възраждането се появява истинско гражданско общество. Нека само припомним, че всички училища, читалища, църкви и манастири, които се строят по българските земи, са резултат от местна инициатива, финансирани са на доброволен принцип от българите, организацията на строителството, зографисването, на снабдяването с книги, учебници и други материали до голяма степен е въпрос на самоорганизация на българите. По подобен начин се осигуряват училищата в почти всички български възрожденски центрове. Въпреки посочените недостатъци на образованието към 1877 г. в българските земи има ок. 1500

начални основни училища, в Габрово функционира известната Априловска гимназия, гимназия е създадена в Пловдив, основани са първите специализирани училища (търговско в Свищов, педагогическо в Щип и т.н.), започват да се правят планове за основаване на българско висше училище. Към края на Възраждането българското образование по някои от постиженията си изпреварва това на Русия например (Dimitrov, 1987). Още по-забележителен е фактът, че училищата подлежат на действителен контрол от страна на местните общности. Въпреки недоволството на отделни учители поради зависимостта им от чорбаджиите на практика местните общности намират начин да контролират училищата, които те финансират. Основен проблем и на съвременното образование е, че не може да се установи дали срещу обществените средства, които се инвестират, се получава адекватен продукт. Възрожденските общини по места чрез понякога всекидневния контрол над дейността на учителите, чрез публичните годишни изпити и т.н. намират начин да се уверят, че получават нещо реално срещу парите си.

По подобен начин стоят нещата с църковното и манастирското строителство по българските земи. След големия пожар, който унищожава Рилския манастир през 1833 г., монасите получават помощи от всички краища на българските земи и с тяхна помощ успяват да го изградят във вида, който е познат и до днес (Duychev, 1947). Самоорганизацията на българите включва създаването на около 130 читалища, множество църковни настоятелства, а също и на някои организации, които имат общонационален, а не локален мащаб, каквато е Българската екзархия.

Възрожденските българи постепенно се включват в мащабни търговски инициативи. Появяват се българи предприемачи, които без да са специално образовани, разбират и практикуват разнообразна търговия. Те трудно надхвърлят ориенталските нрави, но все пак ценят доверието и честността като основен капитал. Дори и възрожденските свещеници в писанията си излагат някои елементарни, но важни търговски принципи. Неофит Бозвели например пише: „Кой на светът, кому, което не познава (что е) насила продава и кой ли купува онуй, което какво е, отнюд не разумява?“ (Bozveli, 2003: 99). Търговията и честната печалба не са гледани с презрение от тогавашните интелектуалци и не защото сред тогавашните търговци са преобладавали ангелите, а защото се разбира, че търговията не се състои просто в пренасянето на стоки от едно място на друго. Българските търговци умело се възползват от относителните предимства на българските земи и без да достигат мащабите на гръцката търговия, българските търговци се превръщат в основни двигатели на модернизационните процеси.

През втората четвърт на XIX век българските занаяти преживяват своя златен век. Абаджийското и гайтанджийското производство на българските земи се продават добре по обширните пазари на Османската империя и в съседните

балкански държави. Половинчатите реформи в империята, увеличаването на градското население и постепенното стихване на вътрешните размирици създават благоприятна среда за част от българите, които запретват ръкави, за да задоволят нарасналото търсене на всякакви занаятчийски стоки. Занаятчиите от най-активните възрожденски центрове на практика завладяват определени пазарни ниши. Така сред част от българското общество се разкриват добри възможности за забогатяване чрез трудолюбие и предприемчивост. В известен смисъл българските занаятчии през XIX век са умалено копие на китайската промишленост през XXI век. Това ясно си проличава от таблица 1, където са описани в сравнителен план начинът на работа в българските занаятчийски работилници и в китайските промишлени предприятия.

Таблица 1. Сравнение между българските възрожденски занаяти и китайското икономическо чудо от края на XX и началото на XXI век

Българско възраждане – XIX век	Китай XXI век
Но нигде не се споменава колко часа трябва да трае работата, до кое време храненият със зелена чорба и тригодишен боб чирак ще си навежда врата над коравата аба. Ето защо лятно време работата се продължава от заран до тъмни вечери, а зимно време до полунощ непрекъснато. Даже и малките чирачета... са длъжни да подсмърчат около свещта... З. Стоянов, Записки по българските въстания Не е имало определени часове за работене. Лятно време работели вечер дорде се стъмни, а сутрин, щом се пукне зората, всички ставали и почвали да работят. Седнали на рогозката в стаята, скръстили крака и бодат ли бодат с игла... Особено у абаджиите чираците най-много работа са имали, когато наближава панаирът Кара су (Черна вода) или Узунджово. К. Тулешков, Моето чиракуване в живота	Повечето от младите ... жени работнички, интервюирани от CLB в Донгуан работят от 12 до 14 часа на ден, само с един почивен ден на месец. Това означава, че те работят между 84 и 96 часа на седмица ... Мениджърите [на предприятията] обикновено обясняват извънредния труд като временна необходимост, за да се справят с нови поръчки. China Labour Bulletin Research Series: №2, September 2006 През 2007 г. [китайски] фабрики, снабдяващи повече от 12 корпорации, между тях Wal-Mart, Disney и Dell, са обвинени в нечестни трудови практики, сред които използване на детски труд, принуждаване на служителите да работят по 16 часа на бързо движещи се конвейри и заплащане на работниците на надници, които са по-ниски от минималните. In Chinese Factories, Lost Fingers and Low Pay, New York Times, 2008, 08

Друго важно постижение на Българското възраждане е свързано с относително високия жизнен стандарт на онези райони от българските земи, в които стопанският просперитет е осезаем. В това отношение правят впечатление

ние активните възрожденски центрове Трявна, Габрово, Копривщица, Охрид, Търново, Казанлък, Котел, Сопот, Карлово, Калофер и мн. др., а също и прилежащите им райони. Живненият стандарт на тогавашните българи трудно може да се измери със съвременни критерии, но все пак има някои интересни податки, които позволяват да се направят по-ясни изводи. По време на освободителната война много от руските войници и някои офицери са учудени от качеството на живот на обикновените български селяни, което е по-високо от това на техните освободители. Не е чак толкова лошо материалното положение и на интелигенцията. За това свидетелства разказът на Р. Блъсков, който казва, че когато е нает като учител в село Черковна, местните жители му построяват къща, дават му място за двор и градина и често му правят различни подаръци, така че „...нямахме грижа за нищо и ние, охолни от всяка страна, прекарвахме един тих и безмълвен живот“ (Ivanov, Blaskov & Nenov, 1979: 50). По подобен начин организира живота си в Казанлък даскал Манол, който успява да дава цялата си годишна заплата под лихва, докато се издържа главно с дарения от ученици (Dushanov, 1989).

Една от рядко изтъкваните положителни черти на Българското възраждане е сравнително слабата професионална политизация на българското общество. Вярно е, че през този период могат и се откриват редица разединения сред българите, които често се определят като „партийни“ разделения. В прекия смисъл на думата, те не са партийни просто защото партии в съвременния смисъл на думата не съществуват. Както беше споменато, разделенията се откриват във всички аспекти от възрожденските процеси – политически, културни и т.н. Почти всички участници в обществените спорове и борби през този период обаче си имат своя професия и не могат да се определят като професионални политици. Много малко са хората като д-р Ст. Чомаков, които получават заплата, доброволно събрана от българите, за да представлява интересите им по църковния въпрос, или пък се намират на някаква турска административна служба. Това означава, че постът в администрацията не е опция в кариерното развитие на способните българи. По тази причина те насочват професионалните си усилия най-вече към различни стопански дейности, към училището или към публицистиката. Във възрожденското общество липсва познатата след Освобождението партизанщина, при която много от най-талантливите, добре образовани и способни българи са привлечени към кариера в държавната администрация и за да си я осигурят, се превръщат в клиентела на различните политически партии. От своя страна, партиите награждават най-заслужилите си привърженици с постове както на централно, така и на местно ниво.

В периода на Възраждането може да се открие една склонност у представителите на българския елит упорито да преследват целите си и да не се поддават на отчаяние от липсата на бързи успехи или поради това, че целите

им не съвпадат с интересите на влиятелни външни и вътрешни фактори в Османската империя. Може би най-яркият пример за такава упоритост е църковно-националното движение, чиято главна цел е да се постигне признаване на отделното съществуване на българите като нация в рамките на Османската империя. Тази борба продължава почти 50 години, минава през различни етапи и трудности, а първия си сериозен успех постига с издаването на фермана за създаване на Българската екзархия през 1870 г. Освен за духовния живот на православните българи тази институция започва да играе ролята на просветно министерство, подпомага стремежите и училищното развитие на българите, останали извън нейния диоцез, и дори полага усилия да допринесе за политическото освобождение на страната.

Един от феномените на Българското възрождане е и развитието на дарителството. С оформянето на прослойка от заможни българи доброволното даряване на средства става традиционният начин, по който се финансират всички културни, духовни, политически и религиозни инициативи на българското общество. Имената на много от големите дарители са известни и до днес – Евлоги и Христо Георгиеви, Стефан Богориди, Васил Априлов, Петър Берон, Христо Хината, Онуфрий Хилендарски в Енина и др. Други, всъщност мнозинството, потъват в забравата на историята. Забравата или непознаването на делата на повечето дарители не бива да става повод да осъждаме съвремението си. Много от дарителите не са правили дарението си, за да се прославят, а защото просто са преценили, че така трябва.

III. Уроците

Баналното твърдение, че единственият урок от историята е, че хората не научават никакви уроци от нея, е дълбоко погрешно. Зад него често се крие самовлюбена интелектуална поза на хора, чиито „велики“ мисли с основание не се приемат за достоверни и полезни. Уроци от историята има, те се научават, но много често са погрешни. Грешката идва от това, че уроците се извличат от митологизираната история или пък от политици и придворни историци, които преследват определена цел, когато сочат какво според тях трябва да помним от миналото.

Като период от вековната българска история, Възрождането има своите грешки и своите постижения. Постиганията изглеждат и вероятно са повече от постиженията през други периоди. Всички постижения, които бяха посочени, са плод на спонтанно, неорганизирано от някаква държавна власт движение. Упадъкът на централните институции в Османската империя дава постепенно свобода на инициативата и българите започват да се възползват по-пълноценно от дотогава си с постиженията на европейската цивилизация. По този начин може би първият и най-важен урок от историята на Възрождането е в полза на спонтанността и свободата. Спон-

танният ред, възникнал, без да е планиран от някого, може да даде и дава някои резултати, които не се харесват на всички. Анархизмът на Ботев и ненавистта му към богатите и към буржоазията сигурно не са предизвиквали възхита на вторите му братовчеди Евлоги и Христо Георгиеви, които вероятно са най-богатите българи през Възраждането (за роднинската връзка между Ботев и Евлоги и Хр. Георгиеви виж: Fermandzhiev, 1977: 180 – 181). Въпреки това и Ботев, и братя Георгиеви дават много за българското общество. Това е така, защото при спонтанния ред свободният обмен на идеи, свободната конкуренция между различни политически концепции, свободната стопанска инициатива водят до развитие, което облагодетелства възможно най-голям брой хора.

Вторият урок касае демитологизацията на миналото. Знанието, че дори и в т.нар. добро старо време са живели хора, които правят своите грешки, които са имали неправилни преценки, че извънредно рядко някой от тях е бил светец и въпреки това са постигнали някакви положителни резултати, показва няколко неща. Първо, всичко онова, което в съвремението считаме за неправилно и порочно, не бива да се преувеличава. Добре известно е, че историята винаги познава и по-тежки случаи от нашия. Въпреки съществуването на проблеми в днешния ден има и добри тенденции, които, оставени свободно да се развиват, ще донесат постиженията на нашето време. Второ, нищо в историческото ни развитие не предопределя бъдещето ни. То зависи изцяло от нас и от нашите решения.

Последният от уроците на Възраждането, които заслужават да бъдат често повтаряни, може да се изрази с един цитат от уводна статия, публикувана във вестника на Петко Р. Славейков „Македония“ през 1867 г.:

„Казва ли някой, че не мисли за себе си, че всичко върши за другите, за света, само за големите идеи и за други таквиз хубави работи – недей го верува, защото е против природата и не е естествено“.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Под митология в случая се има предвид опит за разбиране на света, който е изграден въз основата на легендарни предания, в който героите не са обикновени хора, а притежават свръхчовешки способности, в който събитията са изчистени от обикновените битовизми и който често се доближава до религиозната вяра.
2. Проблемът за това колко на брой са фабричните заведения в българските земи, дълго време стоя нерешен в българската историография. Едва напоследък проф. Ив. Русев публикува изследване, в което установи, че като фабрики могат да се определят едва две от съществуващите по българските земи през Възраждането производствени единици (Русев, 2016).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Arnaudov, M. (1944). *Balgarskoto Vazrazhdane*. Sofia: Balgarska kniga (treto izdanie). [Арнаудов, М. (1944). *Balgarskoto Vazrazhdane*. София: Българска книга (трето издание)].
- Blanki, Zherom-Adolf (2005). *Patuvane iz Bulgaria prez 1841 godina*. Sofia, Kolibri. [Бланки, Жером-Адолф (2005). *Пътуване из България през 1841 година*. София, Колибри].
- Bozveli, N. (2003). *Mati Bolgarija*. Sofia: Zaharij Stojanov. [Бозвели, Н. (2003). *Мати Болгария*. София: Захарий Стоянов].
- Genčev, N. (1991). *Balgarska vazrozhdenska intelligentsia*. Sofia: University Press [Генчев, Н. (1991). *Българска възрожденска интелигенция*. София: Св. Климент Охридски].
- Grancharov, M. (1999). *Chorbadzhiystvoto i balgarskoto obshtestvo prez Vazrazhdaneto*. Sofia: University Press [Грънчаров, М. (1999). *Чорбаджийството и българското общество през Възраждането*. София: Св. Климент Охридски].
- Dimitrov, A. (1987). *Uchilishteto, progresat i natsionalnata revolyutsia. Balgarskoto uchilishte prez Vazrazhdaneto*. Sofia. [Димитров, А. (1987). *Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането*. София].
- Draganov, D. (1993). *Kak za malko šteše da ni njama, i to na dva pati. V: Predатели i predatelstva v balgarskata istoria*. Sofia: Balgarski pisatel. [Драганов, Д. (1993). *Как за малко щеше да ни няма, и то на два пъти. В: Предатели и предателства в българската история*. София: Български писател].
- Dujčev, Iv. (1947). *Rilskijat svetec i negovata obitel*. Sofia: D. Provadaliev. [Дуйчев, Ив. (1947). *Рилският светец и неговата обител*. София: Д. Провадалиев].
- Dušanov, D. (1989). *Spomeni (Pisma i dokumenti. Publicistika)*. Sofia: Izdatelstvo na Otečestvenija front. [Душанов, Д. (1989). *Спомени (Писма и документи. Публицистика)*. София: Издателство на Отечествения фронт].
- Ivanov, At., Blaskov, R. P. & Nenov, J. (1979). *Avtobiografii*. Sofia: Izdatelstvo na Otečestvenija front. [Иванов, Ат., Р. Ил. Блъсков и Ю. Ненов (1979). *Автобиографии*. София: Издателство на Отечествения фронт].
- Karavelov, L. (1967). *Sabrani sachinenija, t. 7*, Sofia: Balgarski pisatel. [Каравелов, Л. (1967). *Събрани съчинения, т. 7*, София: Български писател].
- Kitipov, P. (1968). *Minaloto na Enina*. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo. [Китипов, П. (1968). *Миналото на Енина*. София: Държавно военно издателство].

- Kančev, pop M. (2006). *Vidrica*. Sofia: knigoizdatelska kašta Trud. [Кънчев, поп М. (2006). *Видрица*. София: Труд].
- Manolova-Nikolova, N. (2004). *Chumavite vremena (1700 – 1850)*. Sofia: IF-94. [Манолова-Николова, Н. (2004). *Чумавите времена (1700 – 1850)*. София: ИФ-94].
- Mutafchieva, V. (1993). *Kardzhalijsko vreme*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite. [Мутафчиева, В. (1993). *Кърджалийско време*. София: Издателство на Българската академия на науките].
- Paisij, jeromonah (1911 [1762]). *Istoria slavyjanobolgarskaja*. Sofia, izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite. [Паисий, йеромонах (1911 [1762]). *История славяноболгарская*. София, Издателство на Българската академия на науките].
- Penchev, P. (2005). *Kazanlashkiat kraj prez Vazrazhdaneto*, Sofia: Academic Press. [Пенчев, П. (2005). *Казанлъшкият край през Възраждането*. София: Марин Дринов].
- Rusev, Iv. (1996). *Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskija kraj prez Vazrazhdaneto*. V. Tarnovo: Faber. [Русев, Ив. (1996). *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския край през Възраждането*. В. Търново: Фабер].
- Rusev, Iv (2015). *Targovskata modernost na Balgarskoto vazrazhdane kato kultura i praktika*. Rovita. [Русев, Ив. (2015). *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика*. Ровита].
- Rusev, Iv. (2016). *Kolko i koi sa parvite fabрики v balgarskite zemi do Osvobozhdenieto (1878)? Izvestia na Centara za stopansko-istoricheski izsledvania*. T. 1, Gradskoto stopanstvo v balgarskite zemi prez vekovete. Varna. [Русев, Ив. (2016). *Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878)? Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, Градското стопанство в българските земи през вековете. Варна].
- Stojanov, Z. (1983). *Zapiski po balgarskite vastanija. Razkaz na ochevidci 1870 – 1876*, Sofia: Balgarski pisatel. [Стоянов, З. (1983). *Записки по българските въстания. Разказ на очевидци 1870 – 1876*, София: Български писател].
- Todev, I. (2003). *D-r Stoaan Chomakov (1819 – 1893). jivot, delo, potomci*. Sofia: Academic Press. [Тодев, И. (2003). *Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци*. София: Проф. Марин Дринов].
- Todorov, N. (1972). *Balkanskiat grad XV–XIX vek. Socialno-ikonomichesko i demografsko razvitie*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Тодоров, Н. (1972). *Балканският град XV – XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство].

- Tuleshkov, K. (1997). *Moeto chirakuvane v jivota*. V. Tarnovo: Abagar.
[Тулешков, К. (1997). *Моето чиракуване в живота*. В. Търново: Абагар].
- Fernandziev, N. (1977). *Rodovi hroniki*. Sofia: Izdatelstvo na Otečestvenia front.
[Ферманджиев, Н. (1977). *Родови хроники*. София: Издателство на Отечествения фронт].

THE BULGARIAN REVIVAL – MYTHS, ACHIEVEMENTS AND LESSONS

Abstract. The article tries to unveil some of the myths of the Bulgarian Revival period and on this basis to point out its true achievements. The most important accomplishment, according to the author, is the ability of the Bulgarians to organize themselves without being guided by some central government.

✉ **Assoc. Prof. Pencho D. Penchev, DSc.**
University of National and World Economy
1700 Sofia, Bulgaria
E-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg